ERKEN DEMİRÇAĞ'INDAN ORTAÇAĞ'A MANİSA KALESİ

MANİSA CASTLE; FROM EARLY IRON AGE TO THE MIDDLE AGES

Makale Bilgisi | **Article Info**

Başvuru: 14 Haziran 2016 | Received: June 14, 2016
Hakem Değerlendirmesi: 23 Haziran 2016 | Peer Review: June 23, 2016
Kabul: 23 Eylül 2016 | Accepted: September 23, 2016

Ü. Melda ERMİŞ * - Sema GÜNDÜZ KÜSKÜ ** - Anıl YILMAZ ***

Özet

Eski adı Sipylos (Spil) olan dağın kuzey eteğinde, Gediz nehrinin geçtiği ovanın kenarında kurulmuş olan Manisa'nın güneyinde iç kale ve daha alt seviyede Spil dağına paralel uzanan dış kale surları bulunur. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinemeyen kentin en eski adı "Magnesia"dır. Bizans döneminde önemli bir askeri üs ve sonrasında piskoposluk merkezi haline gelen Manisa, 14. yüzyılın başlarında Saruhan Bey tarafından ele geçirilir. 15. yüzyılın başlarında ise Osmanlı Beyliği'nin topraklarına bağlanır. Önemli kültürlere ev sahipliği yapmış Manisa Kalesi maalesef ki günümüze büyük ölçüde tahrip olmuş bir şekilde ulaşmıştır. Birçok araştırmaya konu olmuş kalede hâlâ araştırmaya ihtiyaç duyulan hususlar vardır. Amacımız, kalenin mimari sınırlarını belirlemenin yanında farklı dönemleri işaret eden sur duvarlarını araştırmak, kale içindeki yapıları inceleyerek bunların işlevleri üzerinde durmaktır.

Bu kapsamda iç kale ve dış kale olmak üzere iki bölümden oluşan kale surlarının son durumu tespit edilmiştir. Kalenin üç ana evresi olduğunu söylemek mümkündür. İri blok taşlarla harç kullanılmadan inşa edilen kiklopik duvar örgüsü en erken devri işaret etmektedir. Bu duvarların dış kale hattı boyunca yer yer izleri takip edilebilmektedir.

Manisa Kalesi'nin genelinde Bizans dönemi hakimdir. Mevcut kale, III. Ioannes Dukas Vatatzes döneminde yapılan onarımlar ve eklemelerle bugünkü şeklini almıştır. Bizans döneminde 12. yüzyıldan sonra önemi artan Manisa şehri, Laskarisler döneminde imparatorluk hazinesinin ve darphanesinin merkezi olmuştur. Ayrıca III. Ioannes Dukas Vatatze'in iç kalede bir saray yaptırdığından kaynaklar bahsetmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda yüzey araştırmasında dış kaledeki terasların ve yapı kalıntılarının incelenmesine ağırlık verilmiştir. Yüksek ve geniş istinat duvarları, bunların oluşturduğu taraçalar ve istinat duvarlarında düzenli bir şekilde devam eden konsollar dikkat çekicidir. Bizans saray mimarisinde konsollar üzerinde taşınan balkonlar ve localar sıklıkla kullanılmıştır. Dış kaledeki konsollu istinat duvarları ve taraçalar bu sarayın dış kalede olabileceğini düşündürmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, e-posta: umermis@yahoo.com

** Yrd. Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, Balatçık Kampüsü Çiğli/İzmir, e-posta: gunduzsema@gmail.com

*** Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, Balatçık Kampüsü Çiğli/İzmir, e-posta: yilmazanil@yahoo.com

Çalışmamız Celal Bayar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen 2013-119 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

1313 yılında Saruhan Bey tarafından kentin ele geçirilmesiyle birlikte dış kalede Fetih Camii ve hemen yanına bir çeşme inşa edilmiştir. Caminin konumu Türk döneminde ilk yerleşmenin sur içerisinde olduğunu işaret eder. Türk döneminde surlarda onarımlar yapılmıştır. Hem mimari veriler hem de arşiv verileri bu onarımları belgelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Magnesia ad Spylum, Manisa, Kale, Bizans Dönemi, Saruhan Dönemi

Abstract

Manisa Castle located on the northern slope of the Mount Spil (formerly known as Sipylus) overlooking the Gediz Valley. The castle consists of two main parts: 'citadel' on the top of the hill and 'outer wall' (i.e. outer castle, bailey) on the hillside and extending in parallel to Manisa city. The oldest name of the city is Magnesia and the exact date of its foundation is unknown. Manisa was an important military base and, later, a center of the bishopric during the Byzantine period until it was captured by Saruhan Bey in the early 14th century. The city was incorporated into the Ottoman Beylik in the early 15th century. The Manisa Castle hosted significant cultures and survived to our time, unfortunately, largely ruined. The castle was extensively researched but still needs further examination. The aim of this study is to determine and document the castle, survey the walls that indicate to different periods, examine the structures inside the castle and their functions.

In this context, the latest situation of the castle, its inner and outer walls have been retained. We can say that the castle has three main stages. The cyclopean masonry, which was made from large stone blocks without mortar, represents the earliest stage. Although sporadically, traces of the cyclopean walls are still visible along the outer Wall.

Byzantine architecture dominates the Manisa Castle. The extant part of the castle was shaped by the repairs and additions performed during the period of John III Doukas Vatatzes. Manisa gained importance after the 12th century in the Byzantine period and became the center of imperial treasury and mint during the reign of Laskarids. Moreover, sources write that John III Doukas Vatatzes built a palace within the citadel. In line with the information, the survey was focused on terraces and structure remains in the outer wall. High and long retaining walls, the terraces they form, and regularly placed corbels on the retaining walls are striking. Balconies and loggias carried by corbels were frequently used in the Byzantine palace architecture. Corbeled retaining walls and terraces of outer castle suggest that the palace in the Manisa Castle might be in the outer castle.

When Saruhan Bey captured the city in 1313, Fetih Mosque and an adjacent fountain were built in the outer wall. The mosque's location indicates that the initial Turkish settlement was inside the walls, which were repaired during the Turkish period. These repairs were documented in both architectural data and the archived data.

Keywords: Magnesia ad Spylum, Manisa, Castle, the Byzantine Period, the Saruhan Period

Giriş

Manisa şehrinin güneyindeki Spil Dağı'nın kuzey yamacında bulunan Manisa Kalesi 'nin birçok araştırmaya konu olmasına rağmen hâlâ aydınlanmamış noktaları bulunmaktadır ve kalenin içinde bulunan yapılar detaylı araştırılmamıştır. Bu nedenle öncelikli amacımız kale sınırlarının belirlenmesi, surlardaki farklı dönem katkılarının tespit edilmesi, kale içindeki yapı kalıntılarının çözümlenmesi ve işlevlerinin araştırılmasıdır[1].

Manisa Merkez'de Topkale mevkiinde bulunan İshak Çelebi Mahallesinin (Cami-i Kebir) hemen üzerindeki yamaçta yer alan kale; iç kale ve dış kale olmak üzere iki bölümden oluşur. Halk arasında "Sandık Kale" olarak bilinen beşgen planlı iç kale, kentin kurulduğu dağın en yüksek noktasında yer alır. En geniş kenarı dış kale surlarına bitişik beşgenin diğer kenarları dağın en dik yamaçlarına bakar. İç kaleye kuzeyden bitişik dış kale ise oldukça eğimli bir yapıya sahiptir (Şek. 1). Dış kale kuzey, doğu ve batı yönlerde olmak üzere; ayakta, temel seviyesinde ve kimi bölümleri tamamen yıkılmış da olsa takip edilebilir[2].

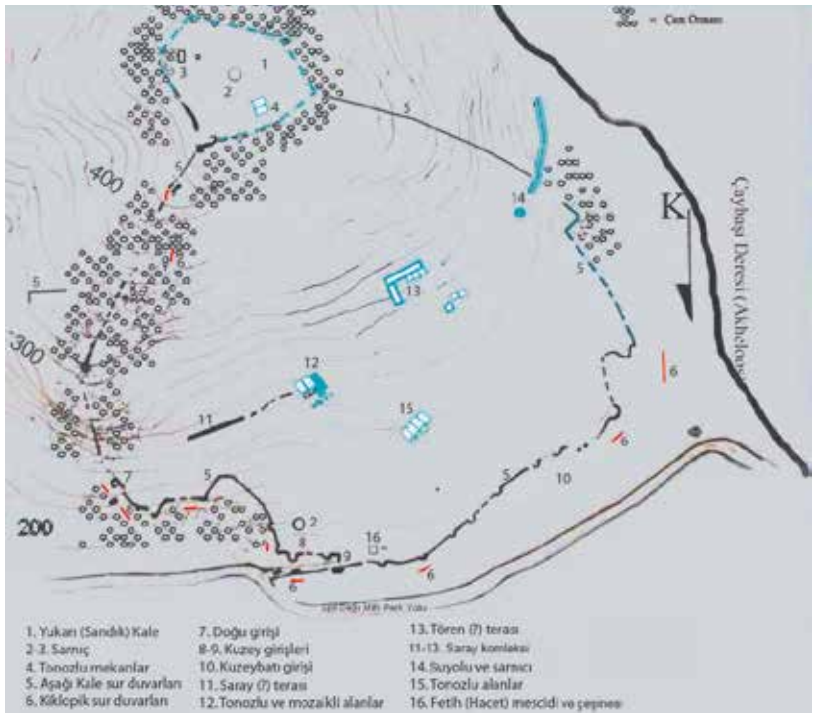

Şekil 1 - Manisa Kalesi topografik plan (Doğan'a ekleme yapılarak [Doğan 2007a]) / *Topographic plan of Manisa Castle (with some addition to Doğan [Doğan 2007a])*

Kalede yapılan ilk incelemeler surların üç ana evresi olduğunu göstermiştir. Arkaik dönemi işaret eden kiklopik tarzdaki duvarlar, kalenin genelinde görülen Bizans Dönemi duvar örgüsü ve yer yer farklı duvar örgüsü teknikleriyle Türk dönemi (Saruhan ve Osmanlı dönemleri) onarımları şeklinde üç evre tanımlanabilmektedir. Yüzeyde tespit edilen az sayıdaki keramik buluntuları Arkaik (M.Ö. 6.yy.), Hellenistik (M.Ö. 3-2.yy), Roma (Sigillata M.S. 2-3.yy.), yoğun olarak da Bizans (M.S. 12-14.yy.) ve Türk (Saruhan ve Osmanlı) dönemlerine aittir (Foto. 1-2).

Kiklopik Duvarlar

Kiklopik duvarları genel olarak kalenin doğu ve batı sınırlarında, kopuk kopuk olarak da kuzey suru boyunca izlenir (Şek. 1, Foto. 3-5). Kiklopik örgüye sahip duvarların tüm kaleyi kuşattığı, çoğunlukla Bizans duvarlarını sur dışından takip ettiği ve doğu yönde Bizans surlarının içine girdiği anlaşılır[3]. Mimari kalıntıların gösterdiği kadarıyla, Bizans dönemi surlarının önünde kiklopik duvarlar bulunmaktadır. Büyük olasılıkla kiklopik duvar örgüsüne sahip surların doğu yönündeki girişi ile Bizans döneminde kullanılan doğu kapısı örtüşmektedir. Kiklopik taşların bazılarının Bizans döneminde devşirme olarak da kullanılmış olduğu dikkat çeker. Özellikle dış kale surlarının doğu yönünde bu durum yoğunluk kazanmıştır.

Ege denizinin her iki yakasında da kiklopik tarzda yapılmış surlar bulunur. Anadolu'nun sadece batısında değil, doğusunda da bu tarzda Bronz ve Demir çağı boyunca yapılmış duvarlar vardır. Manisa'da da böylesi surların bulunması şaşırtıcı değildir.

---

[1] Manisa Kalesi'ndeki ilk çalışma, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle Doç. Dr. Anıl Yılmaz başkanlığında, Bakanlık Temsilcisi olarak Manisa Müzesi'nden Halil Kocaman'ın katılımı ile 2013 yılında gerçekleşmiştir. Çalışmanın tamamında yer alan Celal Bayar Üniversitesi öğrencileri Ferhat Ataklı, Melis Koçak, Fikret Aksoy ve Didem Turan'a teşekkür ederiz. Araştırma süresince günübirlik yaptıkları ziyaret ile çalışmaya katkı sağlayan Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Nejdet Bilgi, Yrd. Doç. Dr. Alpay Bizbirlik, Yrd. Doç. Dr. Serap Özkan Kılıç ve Kâtip Çelebi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Cahit Telci'ye bilimsel katkılarından dolayı teşekkür ederiz. Çalışmamıza bilimsel anlamda destek veren Hayri Fehmi Yılmaz'a, Yunanca kaynakların tercümelerini yapan Yrd. Doç. Dr. Erman Gören'e ve keramiklerin tarihlendirmesine yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Yusuf Sezgin'e sonsuz teşekkürler.

[2] Manisa kalesi birçok seyyahın ilgisini çekmiştir. Chandler ve Texier dağın üzerinde harap halde bir tahkimat bulunduğundan bahsetmektedir (Chandler 1971: 211; Texier 2002: 77). Aralık 1678'de Manisa'ya gelen Cornelis de Bruyn, Aralık 1701'de şehri ziyaret eden Joseph Pitton de Tournefort ve 1838 civarında şehri gören Robert Walsh ile Thomas Allom seyahatnamelerinde kalenin harap haline değinmişler ve Manisa şehri gravürlerinde kaleyi de göstermişlerdir (Cornelis de Bruyn 1698: 36-37, pl.21; Tournefort 1718: 195; Walsh 2013: 287-292). Her üç gravürde de iç ve dış surlar benzer Şek.de konumlandırılmıştır.

[3] Araştırmacı Doğan'da kale ile ilgili çalışmalarında bu duvarlardan bahsetmektedir (Doğan 2007a; Doğan 2007b).

Fotoğraf 1 - Kale içinde tespit edilen keramik türleri (Arkaik, Hellenistik, Roma) / *Some ceramics belong to different periods (Archaic, Hellenistic, Roman)*

Fotoğraf 2 - Kale içinde tespit edilen keramik türleri (Bizans ve Türk) / *Some ceramics belong to different periods (Byzantium and Turks)*

Manisa kalesi ile ilgili yapılan bazı yayınlarda kiklopik dediğimiz duvarlar, poligonal duvar olarak isimlendirilmiştir. Duvarlarda kullanılan taşların Klasik ve Hellenistik dönemde devşirme olarak kullanıldıklarını ve dolayısıyla düzeltilmiş kenarları olduğunu düşünürsek; Manisa'da kullanılan duvarların Klasik öncesinde Arkaik dönemde yapıldığını ileri sürebiliriz. Kale, eğer kaynaklarda geçen "Magnesia ad Sipylum"un son hali ise, buradaki yerleşimin başlangıcını Erken Demir Çağı'na kadar çekmek mümkün gibi görülür. Kalede, Erken Demir Çağı'na ait keramik (M.Ö. 1200) varlığı bilgisi de bulunmaktadır (Doğan 2007a: viii). Bu Şek.de düşünmemizin bir diğer sebebi, Spil Dağı'nın güneyinde Nif Dağı silsilesinde yer alan ve Karabel yazıtı olarak bilinen, hiyeroglif metinli bu Hitit kabartmasında "Mira ülkesi kralı Tarkasnava" ifadesi bulunmaktadır (Hawkins 1998: 4).

Fotoğraf 3 - Batıdaki kiklopik duvarlar / *Western side cyclopic walls*

Artan araştırmalar sonucunda Batı Anadolu'daki Hitit varlığı ile ilgili pek çok veriye rastlanır. Bu da, Ege hinterlandında Minos'un güç kaybetmesi ile Batı Anadolu'da Miken-Hitit karşılaşmasının başlamış olduğunu işaret eder (Gür 2012: 13; Kelder 2004-2005). Spil Dağı'ndaki Hitit hiyeroglifi ve kalede var olan kiklopik duvarlar Hititlerin burada bir yerleşim kurduğuna delil teşkil etmese de Hitit etkilerinin buraya kadar ulaştığına rahatlıkla bir gösterge olabilir (Akşit 1983: 35). Manisa Kalesi'nin erken dönemine açıklık getirebilmek için söz konusu duvarlara sahip bölgelerdeki kazı sonuçlarının ve Mira[4] denen ülkenin (şehrin?) lokasyonu ile ilgili çalışmaların netleşmesi gerekmektedir.

Fotoğraf 4 - Doğudaki kiklopik duvarlar / *Eastern side cyclopic walls*

Kiklopik duvarların Hellenistik dönemdeki durumu net olarak bilinmemekle birlikte, kalede tespit edilen Hellenistik dönem keramikleri bu dönemin varlığına işaret eder. Ancak Hellenistik dönem keramikleri ile eşleşen bir duvar örgüsüne rastlanmamıştır. Roma dönemi sigillataları için de aynı durum söz konusudur. Kiklopik duvarlarda kullanılan iri blokların Roma döneminde kullanılmadığını düşünmemize neden olan durum, Kiklopik taşların saray taraçasının altında devşirme olarak kullanılmasıdır. Strabon'un bahsettiği M.S.17 yılındaki (Strabon 2000: 87) ya da daha sonraki depremler bahsi geçen dönem duvarlarını iz bırakmadan yıkamayacağına göre araştırma yaptığımız bölge ile ilgili sıkıntılar bilimsel bir kazı yapılmadığı sürece devam edecek gibi görünmektedir[5].

Fotoğraf 5 - Doğudaki kiklopik duvarlar / *Eastern side cyclopic walls*

[4] Mira adı, Phyrg döneminde Meiros olarak kullanılmış olabilir (Sevin 2007: 208).

[5] Akşit, Spil Dağı'nın etrafında üç farklı şehirden bahseder; Tantalis, Sypilos ve Frig sonrası, Lidya öncesi yaklaşık M.Ö.7.yy. öncesinde kurulmuş olan Magnesia (ad Spylum) (Akşit 1983: 41-42). Bölgede bir de Magnesia ad Meandrum olarak bir şehir daha vardır ki bu Menderes nehri yanındadır (Doğan 2008: 126).

Bizans Dönemi

Bizans döneminde Magnesia, özellikle 12. yüzyıldan sonra önem kazanmaya başlar (Foss 1991: 1268; Foss 1979: 306). 1204 yılındaki Latin İstilası ile birlikte Anadolu topraklarında sürgün dönemi yaşayan Bizans İmparatorluğu'nun İznik merkezli kurduğu İznik Devleti, Latinler ve Selçuklularla yaptıkları savaşlar ve anlaşmalarla kısa sürede topraklarını Batı Anadolu'yu içine alacak biçimde genişletmiş ve Magnesia, İznik Devleti'nin vazgeçilmez şehirlerden biri olmuştur. Özellikle III. Ioannes Dukas Vatatzes döneminde şehre ayrı bir önem verilmiştir. Vatatzes imparatorluk ikametgâhı olarak Nymphaion'u seçmiştir. Nitekim Blemmydes, döneminin tarihine de yer verdiği otobiyografisinde imparatorluk ikametgâhının Nymphaion'a taşındığını belirtir (Blemmydes 1896: 7). Kuzey-güney, doğu-batı yol ağları üzerinde bulunan Magnesia da imparatorluk hazinesinin ve darphanesinin merkezi olmuştur (Angold 1975: 154, 205). Akropolites, imparatorluğun mal varlığının büyük bir kısmının Lidya'daki Magnesia da tutulduğu bilgisini vermektedir (Scutariotes 1978: 286).

I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) Kuzey Batı Anadolu'da Türk akınlarına karşı savunmayı güçlendirmek adına oluşturulan Neokastra theması (Khoniates 1995: 103), Laskarisler döneminde askeri yönden daha da önem kazanmış, Magnesia ad Sipylum ve Sardes'e kadar genişlemiştir (Ahrweiler 1965: 163). Tahkimatlı kentler esasına dayalı olarak kurulan bu themanın Magnesia'yı da kapsaması söz konusu dönemde Magnesia'nın önemini göstermenin yanı sıra kentin güçlü bir savunma yapısının olduğunu da düşündürmektedir (Akropolites 1978: 37; Akropolites 2008: 47). Kale, III. Ioannes Dukas Vatatzes döneminde surların bir bölümünün elden geçirilmesi ve bir kısmının da yeniden inşa edilmesiyle oluşturulmuştur (Foss 1979: 307).

Dış kalenin mevcut surlarının kaplaması çoğu yerde dökülmüş veya tahrip olmuştur. Kaplamasız yerlerden duvarların iç dolgusunun irili ufaklı moloz taş ve harçtan oluştuğu görülmektedir. Dış kaplamanın mevcut olduğu batı yöndeki surlarda 1 sıra taş – 1 sıra tuğla almaşık düzen uygulanmıştır. Çoğu yerde düzenli olmamakla birlikte yer yer de taşın etrafının gelişi güzel tuğlalarla çevrelenmesiyle oluşan çerçeve tekniği de seçilebilmektedir (Foto. 6).

Dış kalenin en sağlam bölümü, doğudaki kapıdan başlayarak, batıya doğru kıvrılıp yamaçlardan aşağıya inmekte ve kuzeydeki surlara kadar hemen hemen kesintisiz takip edilebilmektedir. Doğu kapısı, malzeme

Fotoğraf 6 - Dış kale batı yöndeki Bizans sur duvarı / *West wall belongs to Byzantium period*

Fotoğraf 7 - Doğu kapısı/Dördüncü kapı (kale içinden) / *East Gate/ Fourth Gate*

ve duvar örgüsü tekniği bakımından batı surlarıyla benzerdir. Ancak kemer açıklığı dikkat çekmektedir (Foto.7). Geçirdiği onarım sonrasında sivri kemer formunda bir görünüm alan kapı açıklığına Foss da değinmiş ve Türk dönemine ait olabileceği üzerinde durmuştur (Foss 1979: 309). Batıya doğru kıvrılarak devam eden sur üzerinde sonradan örülerek kapatılmış bir tali kapı bulunmaktadır. Dış kalenin günümüze en iyi durumda ulaşmış bölümünün kuzeydoğu surlarının olduğu söylenebilir. Belirgin bir Şek.de çerçeveli tekniğin kullanıldığı bu bölümdeki duvar örgüsü dış kalenin diğer bölümleriyle karşılaştırıldığında daha özenlidir.

Dış kalenin kuzey yönünde yer alan surlarda da benzer işçilik görülmektedir. Dış kaplamasının büyük bölümünde tuğlanın kullanıldığı burcun alt kısmında devşirme kullanılan düzgün kesme blok taşlar ve sütunlar dikkat çekmektedir (Foto. 8). Laskaris dönemi mimarisinde ve hemen sonrasında devşirme malzemenin yaygın olarak kullanıldığı burçlar Nikaia'da (İznik)da karşımıza çıkmaktadır (Ermiş 2009: 285-288)[6]. Bizans

[6] Laskaris dönemi mimarisinin duvar tekniğinde taş ve tuğla alternatifli örgü ile birlikte kimi zaman düzenli, kimi zaman

Fotoğraf 8 - Devşirme malzeme / *Secondary used materials*

Fotoğraf 9 - İç kale burcunun üç yüzünde bir sıra halinde devam eden korniş / *Cornice at the tower of citadel*

İmparatorluğu'nun Türklerle mücadele edebilmek için tuttukları Katalanların, Magnesia'yı kendilerine üst edindikleri bilinmektedir. Moncada, kroniğinde Magnesia için bölgedeki en güçlü ve korunaklı şehir olarak bahsetmektedir (Moncada 1975: 53, 59). Bu özellikler Katalanların neden Magnesia'yı üst olarak seçtiklerini açıklamaktadır. Kaynaklar, bu dönemde Magnesia ve çevresindeki kalelerde takviyeler yapıldığı bilgisini de vermektedir (Pachymeres 1835: 428; Foss 2011: 114; Karakaya 1990: 26-27). Dış kalenin kuzey kısmında yer alan bu devşirme malzemeli burcun Laskaris dönemine ait olabileceği gibi II. Andronikos Palaiologos döneminde de onarılmış olabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu burcun üst kısmında farklılık gösteren tuğla kaplamalı bölüm dikkate alındığında Türk döneminde de elden geçirilmiş olma ihtimali, üzerinde durulması gereken bir başka konudur[7].

Fotoğraf 10 - İç kaledeki yuvarlak sarnıç / *Rounded cistern at the citadel*

Halk arasında "Sandık Kale" olarak da bilinen iç kale surlarının inşa tekniği, dış kaleden farklı değildir. Dış kaplamasında irili-ufaklı kabaca işlenmiş yerel taş ve belli bir düzen göstermeyen tuğla sıraları görülmektedir. İç kalenin kuzeybatısında yer alan dikdörtgen burcun üç yüzünde bir sıra halinde devam eden korniş, alternatifli olarak tuğla-taş sıralarıyla inşa edilmiş burca bir hareket katmaktadır (Foto. 9) . Burcun iç kısmının yarıdan fazlası toprak dolgulu olmasına rağmen iç düzenindeki kat ayrımına işaret eden ahşap döşemenin oturduğu bir seki dikkat çekmektedir.

Sur duvarlarında yer yer suyun dışarı atılmasını sağlayan, duvarın içine yerleştirilmiş dikey künklerden oluşan, barbakan adı verilen drenaj sisteminin açıklıkları alt seviyede izlenmektedir. İç kalenin batı yönündeki sur duvarından bir barbakanda iki sıra pişmiş toprak künk kullanıldığı tespit edilmiştir. Benzer barbakanlar kuzeydoğu dış kale surlarında da görülmektedir.

İç kalede kaynakların da bildirdiği iki sarnıç günümüze ulaşmıştır. İlki iç kalenin doğusunda yer alan, 4.70 x 7.00 m. ölçülerindeki dikdörtgen sarnıçtır. Tonozu tahrip olan sarnıcın köşeleri su basıncına karşı yuvarlatılmıştır. Yer yer sarnıç sıvasının izleri de görülmektedir. İç kalenin hemen hemen ortasına denk gelen bir yerde çapı 7.50 m.'ye varan dairevi planlı bir başka sarnıç daha bulunmaktadır (Foto.10).

Dış kalede, dağın oldukça meyilli yamaçlarının düzleştirilmesinin yanı sıra, üzerine inşa edilecek yapılar için bir platform sağlayan istinat duvarlarıyla desteklenen taraçaların varlığı da dikkat çeker. Bazı yayınlarda bu istinat duvarlarından bahsedilmektedir (Karakaya 1990: 30; Doğan 2007a: 124-125, 129-130). Yüksekliği 10 m.'yi bulan istinat duvarlarından ilki dış kale surlarının doğu kapısı yakınlarında yer almaktadır (Foto.11). İstinat duvarının önündeki taraçanın boyutları yaklaşık 98 x 45 m.dir. Duvarın batı ucunda bulunan tonozlu birimlerle ilgili ilk gözlemler bir alt yapı oldukları yönündedir (Foto.12). Bu tonozlu mekânların içinde bulunan koridorlar, bugün ancak bir kısım temel izlerinin görüldüğü üst yapı ile bağlantı sağlıyor olmalıdır (Foto 13).

düzensiz çerçeve tekniği kullanılmıştır. Ayrıca sürgün dönemi yaşayan imparatorluğun mali olanakları göz önünde bulundurulduğunda devşirme malzeme kullanımının da bu dönemde yoğunlaşması yadsınmamalıdır (Buchwald 1979: 261-296; Mercangöz 1985; Mercangöz 1995: 485-495).

[7] Bu konu "Türk dönemi" başlığı altında ele alınmıştır.

Fotoğraf 11 - Büyük teras (doğu terası) / *Master terrace (eastern terrace)*

Fotoğraf 12 - Büyük terasın batı ucundaki tonozlu mekânlar / *Vaulted structures at the western end of master terrace*

Fotoğraf 13 - Üst galerilere çıkan koridor girişi / *Entrance of the hallway to the upper gallery*

Bu kompleksin batısında ikinci bir istinat duvarı bulunmaktadır. Duvarın uzunluğu 78 m.'dir ve doğu kesiminden 30 m.'lik dik bir duvar ile birleşerek "L" formu oluşturur. İstinat duvarının önündeki taraça yaklaşık 42 x 78 m. boyutlarındadır. Bu taraçanın da batı tarafında yine eyimli araziyi düzleştirerek üzerine inşa edilecek yapılara bir temel oluşturmak için yapılmış tonozlu mekânlar yer almaktadır. Bu istinat duvarı özellikle üzerinde bir sıra şeklinde devam eden konsollarla dikkat çekmektedir (Foto.14). Benzer konsollar diğer istinat duvarında da görülmektedir. Bizans sivil mimarisinde ve saraylarında manzaraya açılan bölümlerde konsollar üzerinde balkonlar veya localar bulunmaktadır. Bukoleon Sarayı, Blakhernai bölgesindeki saray kompleksinin parçası olan Tekfur Sarayı ve yine Blakhernai Sarayı'nın bir parçası olan, Anemas Zindanı içinde kalan Isakios Angelos Kulesi'nin konsollarla taşınan balkonları / locaları Magnesia'daki konsollu duvarla benzer özellik yansıtır. Başkent Konstantinopolis'in dışında da konsollu cepheler bulunmaktadır. Silifke Akkale'deki saraya ait yapı kalıntısının denize bakan kuzey cephesindeki konsol sırası, üzerinde taşıdığı balkon yıkılmış olsa da oldukça belirgindir (Eyice 1981: 876, 883-884; Tunay 2001: 52-53). Örnekler Magnesia'daki istinat duvarlarının oluşturduğu teras sistemlerinin de bir sivil mimarlık örneğine ait olduğunu düşündürmektedir. Araştırmacılar, Magnesia iç kalede III. Ioannes Vatatzes'in bir saray yaptırdığından bahsetmektedir (Foss 1979: 307, 309; Mercangöz 1985: 36). Ancak dış kalede bulunan konsollu duvarlar bu sarayın, oldukça meşakkatli bir yürüyüş sonrasında ulaşılan iç kaleden ziyade, dış kalede olma ihtimalini arttırmaktadır.

Fotoğraf 14 - Bir sıra şeklinde devam eden konsollar / *Consoles lined up at the western terrace wall*

Fotoğraf 15 - Döşeme mozaiğine ait tesseralar / *Floor mosaics, tesserae*

Saray alanı olarak düşünülen bölgede, iki geniş taraçanın arasında kalan düzlük kaledeki en ilginç yüzey buluntularını vermiştir. Burada yoğun korozyonlu bir sikke (Hellenistik?) ile beyaz, gri ve siyah renklerde taş tesseralar bulunmuştur (Foto.15). Doğan da tez çalışması sırasında küçük fragmanlar halinde mozaikler tespit etmiştir (Doğan 2007a: r.104, 108). Döşeme mozaiğine ait olan tesseralar bu alanı daha da önemli bir duruma getirmektedir.

Türk Dönemi

Kale'deki Türk dönemine ait en erken yapılar, fethi gerçekleştiren Saruhanoğulları'na aittir. Manisa 1313 yılında Saruhan Bey tarafından ele geçirilir ve Bizans ile birlikte yeniden yükselişe geçen bu korunaklı şehir Saruhanoğulları'nın merkezi olarak seçilir. Beyliğin kurucusu Saruhan Bey (ölümü 1345/6) ilk iş olarak sur içerisine bir Fetih Camii ve caminin hemen batısında bir çeşme inşa ettirir (Foto.16-17). Bugün Kale veya Hacet Mescidi olarak adlandırılan yapının kitabesi yoktur ancak fethin hemen ardından yapıldığı aşikârdır. Nitekim hem inşa malzemesi hem de planı mescidin 1313 ya da 1314 tarihinde yapıldığını düşündürür. Mescid bugün oldukça harap durumda olsa da, Saruhan Bey'in günümüze ulaşabilen ilk ve tek eseridir.

Fotoğraf 16 - Fetih (Kale/ Hacet) Mescidi / *Fetih (Kale/Hacet) Mosque*

Fotoğraf 17 - Fetih (Kale/ Hacet) Mescidi, iç mekân / *Fetih (Kale/ Hacet) Mosque, interior space*

Cami sur içerisindeki konumu nedeniyle ilk Saruhanlı yerleşimine yönelik önemli bir veri olarak değerlendirilebilir. Bulunduğu yer, kalenin ovaya açılan iki kapısının hemen yakınında, nispeten düzlük bir alanda ve günümüzde bu kapılardan birinin üzerinden geçirilerek şehir ile sur içerisini bağlayan yolun üzerindedir (Şek. 1). Bu konumu ile Fetih Camii ilk yerleşim bölgesinin sur içerisinde olduğuna işaret eder. Ancak, sur içerisinde olmasına karşın caminin kale kapıları ile olan yakın ilişkisi adeta kentin ilk günden itibaren sur dışına kayacağının da habercisi olur. Gerçekten de Kale Mescidi dışında, günümüze ulaşan Saruhanlı yapıları ve arşiv belgelerinden öğrenilen ilk Saruhanlı mahalleleri beylik yerleşiminin yoğunluğu sur dışına olmak üzere kuzeybatıya doğru kaymaya başladığını ortaya koyar. Bu dönem Manisa'sı Ulu Camii ve Külliyesi[8] öncelikli olmak üzere Eskihisar (İshak Çelebi dönemi), İlyas Bey (1363), Giderci (1393) ve Gûrhane (1397 öncesi) mescitlerin belirlediği ince bir yerleşme şeridi halindedir[9]. Ancak bunlardan kale içerisinde olduğu tahmin edilen "Eskihisar" mahallesi 1531 yılına kadar ortadan kalkmıştır (Emecen 2013: 51). Bu durum, ortadan kalkan sur içi halk yerleşimleri hakkında önemli veri olarak değerlendirilebilir.

Arşiv belgelerindeki Manisa Kalesi'nin Türk dönemi onarımlarına yönelik en erken tarihli kayıt 1553 yılına aittir. Bilinen bu ilk onarım, kale surlarının batı tarafına su nüfuzu ve buradaki iç-hisar surunun çatlayıp yıkılması sonrasında yapılan bir onarımdır (Emecen 2013: 44). 1576 yılında yine kalenin batı tarafının temelinden yıkılarak yeniden tamir edildiği anlaşılır (Emecen 2013: 45). Nitekim günümüzde de kalenin batı sur duvarı büyük ölçüde yıkılmıştır. Günümüze ulaşan duvarlarda da onarıma yönelik izlere rastlanmaz. Yine aynı tarihli onarım; kale kapısının şehre uzak kalması nedeniyle sıkıntı çeken görevli asker ailelerinin rahatlaması adına kalenin şehir tarafına (bugün asfalt olan yol üzerinde) yeni bir kapının açıldığı bilgisini verir. O halde halk muhtemelen 16. yüzyılın başlarından itibaren sur içerisini terk etmiş, ancak kale askeri anlamda kullanılmaya devam edilmiştir. Nitekim Manisa Kalesi'nde görevli bulunan piyadelerin 1657 yılında İzmir Sancakburnu'nda yeni yapılan kaleye aktarıldığının öğrenilmesi, bu kalenin 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar askeri niteliğini devam ettirdiğine bir işaret olarak kabul edilebilir (Emecen 2013: 43-45; Evliya Çelebi 1999: 39).

[8] Camii 768/1366-67, Medrese 780/1378-79, Mevlevihane 770/1368-69, Minber ise 778/1376-77 tarihini vermektedir (Uzunçarşılı 1929: 74-76; Acun 1999: 32-66, 310-319, 350-368)

[9] Bu dönem için küçük mahallelerin mescitler çevresinde kurulmuş oldukları görülür. Şehrin gelişiminin yeni mahallelerin kurulması yoluyla olduğunu, mahallelerin ise mescit, bazen de mescit ile birlikte diğer yapıların eklenmesiyle biçimlendiğini ortaya koyar (Emecen 2006: 6-7; Emecen 2013: 50-51).

Bugün kente bakan dört kapı dikkat çeker (Şek. 1; Foto. 18)[10]. Mevcut kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla batıdaki ilk kapı, Gülgün Hatun Külliyesi'nin yaklaşık karşısına gelecek bir noktada, ancak oldukça sarp bir alandadır (Foto 18). Bu kapının planı ve in-situ mermer merdiven blokları Arkaik ve Bizans dönemlerinde de var olduğunu düşünmemize yol açar. Daha doğudaki diğer iki kapı ise Manisa Ulu Camii'nin yaklaşık karşısında ve birbirine çok yakın konumdadır. Bu kapılardan iki numaralı olanı -oldukça sağlam günümüze ulaşanı- daha dik ve bu nedenle de kullanışlı olmayan bir noktadadır (Şek. 1; Foto. 18-19). Üzerinden yol geçirildiği için büyük ölçüde harap olan üçüncü kapı ise, bugün dahi kentten kaleye geçişi sağlayanıdır. (Şek. 1; Foto 18, 20). Görüldüğü üzere bu iki kapının birbirine çok yakın konumları ve günümüze ulaşanının daha sarp bir noktada oluşu, kullanışlı olanının 1576 yılında inşa edilmiş kapı olduğunu düşünmemize sebep olur. Daha önce de belirtildiği gibi, bu kapının yapılma amacı kale ile kent ilişkisinin kolaylaştırılmasıdır. Asfalt yolun yapımı esnasında muhtemelen yol genişletilmiş, hem kale kapısını büyük ölçüde tahrip etmiş, hem de Kale Mescidi'ne adeta teğet geçirilerek yol-cami ilişkisini anlamsızlaştırmıştır. Kalenin dördüncü kapısı ise daha doğuda ve yamaca bakan bir noktada yer alır (Şek. 1; Foto. 18, 7).

Kale duvarlarının 1626 yılında bir kez daha onarıldığı bilinmekle birlikte bu onarımın ne olduğuna dair kayıtlar bulunmamaktadır (Uluçay 1940: 6-7; Emecen 2013: 44-45). Ancak kalenin doğu kapısı duvarlardaki bazı dilatasyonlar ve özensiz duvar işçilikleri gibi bazı mimari özellikler bu kapının da bir Şek.de onarımdan geçirilmiş olduğuna işaret eder (Foto. 7). Nitekim Foss da bu kapının sivri kemerini bir Türk dönemi onarımı olarak değerlendirir (Foss 1979: 309). O halde bu mimari verilere dayanarak 1626 onarımında kalenin doğu kapısının bir Şek.de elden geçirilmiş olduğu önerilebilir.

Saruhanlı döneminin surlara katkısının ne ölçüde olduğu konusunda net bilgiler bulunmamakla birlikte, sonradan yapıldığının düşündüğümüz kapının hemen yanındaki büyük ölçüde ayakta olan kapının -2 numaralı kapı- bu dönemde onarılmış olduğu düşünülebilir. Bu kapı iki büyük daire planlı burç ve kapı kemeri ile oldukça sağlam bir Şek.de günümüze ulaşmasına karşın malzeme ve teknik olarak diğer tüm duvarlardan farklı bir özellik yansıtır. Alt seviyesindeki büyük blok taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı Bizans dönemi duvar örgüsü üzerine tuğla kaplama şeklinde inşa edilmiş olan bu burçlar tuğla malzemesi nedeniyle muhtemel bir Türk dönemi onarımına işaret eder (Foto. 19). Hemen yakınındaki Fetih Camii'nin tuğla malzemesinden yola çıkarak, bu kapının Saruhanoğulları tarafından onarılmış olabileceği önerilebilir.

Fotoğraf 18 - Dış-iç sur kapıları ile diğer mimari unsurlar / *Inner and Outer Gates of the Castle and other architectures*

Fotoğraf 19 - İkinci kapı (Muhtemel Saruhanoğulları dönemi kapısı) / *Second entrance, considered to be renewed in Saruhanoğulları period*

Fotoğraf 20 - Üçüncü kapı (muhtemel Osmanlı dönemi kapısı) / *Third entrance, considered to be opened in Ottoman period*

Bahsi geçen kapı girişinin hemen arkasında yer alan, yaklaşık 5 m. çapındaki sarnıç, kaledeki görebildiğimiz üçüncü sarnıcı oluşturması açısından önemlidir. 2013 araştırmasında tespit edilen sarnıç yamaçta bulunan yerleşimlere su haznesi görevi görüyor olmalıdır.

[10] Planda 8, 9 ve10 numara ile gösterilmişlerdir.

Sonuç

Daha öncede vurgulandığı üzere, kalede yapılan önceki araştırmalar doğru kabul edilecek olursa, mevcut keramik buluntularının kaledeki en erken yerleşimi Erken Demir Çağına kadar geri çektiği söylenebilir. Buna karşın en erken tarihli mimari veri Arkaik dönemi işaret eden kiklopik tarzdaki duvar kalıntılarıdır. Kalenin genelinde görülen Bizans Dönemi duvar örgüsü ise surlardaki sonraki dönemi işaret eden en önemli verilerdir. Bu noktada dikkat çeken, Kiklopik örgüye sahip duvarların tüm kaleyi kuşatması, çoğunlukla Bizans duvarlarını sur dışından takip etmesi ve doğu yönde Bizans surlarının içine girmiş olmasıdır. O halde, Bizans dönemi surlarının kiklopik duvarların hemen iç kısmına, bu duvarları takip edecek Şek.de inşa edilmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte kaledeki yer yer farklı duvar örgü teknikleri, düzensiz duvar örgüleri, dilatasyonlar ve bazı mimari unsurlar duvarlardaki muhtemel Türk dönemi onarımlarına işaret eder. Kalenin kente bakan yönündeki, tüm duvarlardan tuğla malzemesiyle farklılaşan kapı burcunun Saruhanoğlu onarımı olduğu önerilir. Kalenin doğu kapısının bazı bölümlerindeki dilatasyonlar ile sivri kapı kemeri ise surlardaki Osmanlı onarımlarının en önemli verileridir. Mevcut arşiv belgeleri bu onarımı desteklediği gibi, surların farklı noktalarının da Osmanlı tarafından elden geçirildiğine şahitlik eder. Yüzeyde tespit edilen az sayıdaki Arkaik (M.Ö. 6.yy.), Hellenistik (M.Ö. 3-2.yy), Roma (Sigillata M.S. 2-3.yy.) ile daha yoğun olan Bizans (M.S. 12-14.yy.) ve Türk (Saruhan ve Osmanlı) dönemlerine ait keramik buluntuları ise sözü edilen mimari verileri destekler.

Kale içerisinde farklı dönemlere ait yapı kalıntıları bulunur. Bunlar içerisinde en dikkat çeken, taraçalar ve konsollu istinat duvarlarıdır. Dış kale içerisinde oldukça geniş düzlük bir alan yaratan bu yapıların kaynaklarda bahsedilen Bizans saray bölgesiyle ilişkisi üzerinde durulmuş ve alanın bir bölümü Saray kompleksi ile ilişkilendirilmiştir. Saray alanı olarak düşünülen bölgede, döşeme mozaiğinin varlığına işaret eden beyaz, gri ve siyah renklerde taş tesseraların bulunması ile de bu görüş desteklenmiştir. Kaledeki Türk dönemini belgeleyen en önemli mimari veri ise, Saruhanoğullarına ait bir mescit ile çeşme kalıntısıdır.

Araştırmamız kapsamında ulaşılan bu sonuçlar, kale içerisinde çalışmaların hızlandırılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Önümüzdeki dönemlerde kale surlarının ve kale içindeki mimari unsurların teknik çizimlerinin tamamlanarak belgelenmesi ve saray taraçalarında jeomanyetik ölçüm yapılması bir gereklilik arz eder. Uzun zamandır tarım arazisi olarak kullanılan dış kalede, eskiden tütün ve üzüm tarımı yapılıyorken bugün tamamen zeytincilik yapılmaktadır (Richter 1998: 9). Saban ile yapılan tarımda çok derine inilmediği ve yamaç zeytinciliğinde de traktöre yer verilmemesi sebebiyle kaybolan tarihi binalara ait temellerin sağlam olduğunu düşünmemizde hiçbir beis yoktur. Ayrıca bölgede tespit edilen 22 kaçak kazı çukuru toprak altında zengin bir mimari olduğunu da göstermektedir. Saray kompleksi olarak düşündüğümüz bölgede yapılmış bir kaçak kazı çukuru zeminin hemen altında genişliği 1 m. civarında bir temel izini görmemizi sağlamıştır. Dolayısıyla alanda yapılacak jeofizik çalışmalar taraçalardaki binaların en azından temellerini belgelemede yardımcı olacaktır.

Sur dışına genellikle Türklerle beraber çıkıldığı düşünülür. Ancak mimari veriler Bizans öncesinden itibaren sur dışına taşmanın başlamış olduğuna işaret eder. Niobe ya da Ağlayan Kaya'nın varlığı çok önceden beri bilinir. Bizans öncesine ait tiyatro ve stadion da Ağlayan Kaya'nın hemen yakınında konumlandırılmıştır (Doğan 2007a: 150-154). Bugün Manisa Ulu Camii'nin temelleri de özel bir alakayı gerektirmektedir. Temel taşların arasında bazı devşirilmiş malzemenin olduğu görülür, bir tapınak ya da kilise için mükemmel bir alan gibi durmaktadır.

Sivil yaşamın kale sınırları içerisinde sonlanması ise Osmanlı dönemine gelindiğinde tamamlanmış olmalıdır. Çünkü şehzadeler için inşa edilen saray kompleksinde ihtimalle araştırmamız boyunca ileri sürdüğümüz Bizans Sarayı için kullanılan istinat duvarları sökülmüştür. Kalenin taş ocağı olarak kullanılması sadece saray yapımı için değil, 16.yy.a kadar yapılmış neredeyse tüm Türk dönemi eserlerinde görülmektedir.

Kaynakça

ACUN, Hakkı, 1999.
Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara.

AHRWEILER, Hélène, 1965.
"L'historie et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupation turques (1081-1317)", Travaux et Mémoires, 1, Paris:1-204.

AKROPOLITES, Georgios, 1978.
"Historia", Georgii Acropolitae Opera, Ed. A. Heisenberg – P.Wirth, Vol.I, Stuttgart: 3-189.

AKROPOLITES, Georgios, 2008.
Vekayinâme, Çev.Bilge Umar, İstanbul.

AKŞİT, Oktay, 1983.
Manisa Tarihi (Magnesia ad Sipylum) (Başlangıcından M.S. 395 Yılına Kadar), İstanbul.

ANGOLD, Michael, 1975.
A Byzantine Government in Exile, Oxford.

BLEMMYDES, Nicephorus, 1896.
Curriculum Vitae et Carmina, Ed. Heisenberg, Leipzig.

BRUYN, Cornelis de, 1698.
Reizen van Cornelis de Bruyn, door de vermaardste deelen van Klein Asia, de eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, &c. mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina, Delft.

BUCHWALD, Hans, 1979.
"Lascarid Architecture", Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 28, Wien: 261-296.

CHANDLER, Richard, 1971.
Travels in Asia Minor 1764-1765, London.

DOĞAN, M. Umut, 2007a.
Magnesia Ad Sipylum Arkeoloji, Topografya ve Tarihi Coğrafya İncelemesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Basılmamış Master Tezi, İzmir.

DOĞAN, M. Umut, 2007b.
"Manisa il merkezinde keşfedilen polygonal duvarların Sipylos Magnesiası'nın erken dönemi ile ilişkisi", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, S. 8: 79-90.

DOĞAN, M. Umut, 2008.
"Sipylos Magnesiası arkeolojisine ışık tutan yeni bulunmuş bir kabartma", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, S. 8: 125-132.

EMECEN, Feridun, 2006.
Tarih İçinde Manisa, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, Manisa.

EMECEN, Feridun, 2013.
XVI. Asırda Manisa Kazası, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ERMİŞ, Ü. Melda, 2009.
İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ, 1999.
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, (Hazırlayan Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı), 9. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

EYİCE, Semavi, 1981.
"Silifke ve Çevresinde İncelemeler: Elaiussa-Sebaste (=Ayaş) Yakınında Akkale", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (11-15 Ekim 1976), C.II, Ankara: 865-886.

FOSS, Clive, 1979.
"Late Byzantine Fortifications in Lydia", Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 28, Wien: 297-320.

FOSS, Clive, 1991.
"Magnesia", Oxford Dictionary of Byzantium, Vol.2, Oxford: 1268.

FOSS, Clive, 2011.
Bizans ve Türk Dönemlerinde Sardis, (Çev. Çiğdem Önal Emiroğlu), Ankara.

GÜR, Barış, 2012.

"Hititler, Mikenler ve batı Anadolu'daki kültür etkileşimleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 2: 12-22

HAWKINS, J.D., 1998.

"Tarkasnawa King of Mira 'Tarkandemos', Boğazköy Sealings and Karabel", Anatolian Studies, Vol. 48: 1-31.

KARAKAYA, Enis, 1990.

"Manisa (Magnesia) Şehir Surları ve Kalesi", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.7, İstanbul: 25-33.

KELDER, J.M., 2005.

"Mycenaeans in western Anatolia", Talanta, S. XXXVI-XXXVII: 49-86.

KHONIATES, Niketas, 1995.

Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (Çev. Fikret Işıltan), Ankara.

MERCANGÖZ, Zeynep, 1985.

Batı Anadolu'da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.

MERCANGÖZ Zeynep, 1995.

"Batı Anadolu'daki Türk Yapılarının Duvar Tekniği ve Tuğla Süslemelerinin Kaynağı Üzerine Düşünceler", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler, C.2, Ankara: 485-495.

MONCADA, Francisco de, 1975.

The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada, Trans. Frances Hernández, Texas.

PACHYMERES, Georgios, 1835.

De Michaele et Andronico Palaeologis Libri Tredecim, Ed. I. Bekker, Vol.2, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 37, Bonn.

RICHTER, Otto Friedrichs von, 1998.

"Manisa", 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Çev. İlhan Pınar, İzmir: 1-16.

SCUTARIOTES, Theodorus, 1978.

Additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam, Ed. A. Heisenberg, Vol.I, Stuttgart.

SEVİN, Veli, 2007.

Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara.

STRABON, 2000

Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), İstanbul.

TEXIER, Charles, 2002.

Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Çev. Ali Suat, C.2, Ankara.

TOURNEFORT, Joseph Pitton de, 1718.

Relation d'un Voyage du Levant, Vol. II, Amsterdam.

TUNAY, Mehmet İ., 2001.

"Akkale Yüzey Araştırması 1999", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1, Ankara: 51-60.

ULUÇAY, Çağatay, 1940.

"Manisa Ka'lası Hakkında", Gediz, VI/43, 1940: 6-8.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, 1929.

Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamid Oğulları Hakkında Malumat, Ankara.

WALSH, Robert, 2013.

İstanbul Manzaraları, Rumeli'de ve Batı Anadolu'da Gezintilerle, Ed. Emre Yalçın, Çev. Şeniz Türkömer, İstanbul.